

ההצטרפות המוגבלת בין התואר לבין השם בעברית בתימינו

דברי מבוא*

בפרק 'תיאור העברית החדשה — תיאור מדעי?' (בתוך: לשון מקרא ולשון חכמים, עמ' 321) כותב אבא בנדויד:

גם בתוך תוכה של לשון אחת מצב מעין זה [קיומן של מספר מערכות — ר"ה] קיים תמיד: בצד הדקדוק והתחביר השולט אתה מוצא שרידים (של דקדוק ישן) וגרעינים (של דקדוק חדש [...]) ונשורת (מבחוץ של דקדוק שֶׁכֵּן וזו). [...] זה אחד מהבדלי היסוד שבין לשון טבעית לבין לשון ערוכה, כגון לוגיקה סימבולית המותקנת על פי מערכת אחת ויחידה [...]. והנה בלשנים הדוגלים בשם 'איזמים' למיניהם, בכואם לטפל בעברית המורכבת הזאת, מתעלמים מכל זה ועושים להם מלאכתם קלה. נוטשים את הלא־שיטתי וכדרך הסטרוקטוראליסט דוחקים אותו ל'רשימה נפרדת' [...] מה שנקרא בדקדוק המסורתי 'יוצא מן הכלל' [...] על ידי בחירת השיטתי בלבד בלי ציון ה'הִטְיֹות' ההוגות אותה מן המסילה נמצא התיאור מסתלף.

דברים אלה של אבא בנדויד מכוונים יפה למצב המחקר בנושא ההצטרפות המוגבלת (להלן: ה'צ"מ'). בהצטרפות זו, בניגוד להצטרפות החופשית, הקשר שרירותי במהותו ונראה מתקבל על הדעת לעתים רק בהתבוננות לאחור. עובדה זו היא שהביאה ככל הנראה לדחיקתו של הנושא לקרן־זווית בדיוניהם של בלשנים עבריים ובלשנים אחרים, בראשם חסידי האסכולה הטרנספורמטיבית־גנרטיבית, שהעמידו במרכז דיוניהם את המבנים הבנויים כהלכה. מבקרים רבים קמו לו לדקדוק הטרנספורמטיב־גנרטיבי. אחת הטענות¹ הנוגעת לענייננו היתה שהבוראנות האמיתית של הלשון משתקפת בהרחבת משמעויות של מלים, בתצורת אידיומים וצירופים כבולים למיניהם ולאווך דווקא ביצירת מספר אינסופי של פסוקים ממספר סופי של יסודות ראשוניים.

משקלה של ההצה"מ רב כההליך הבוראנות הלשונית. ראייתה כתופעה המצויה בשולי המערכת, ועל כן אינה ראויה לדיון — בטעות יסודה. במהלך הדיון אוכיח כי ההצה"מ היא בעלת ארגון וחוקיות משלה, וכי היא משתייכת למערכת לשונית (להלן

* מאמר זה הוא פרק ממחקר בנושא ההצטרפות המוגבלת בעברית בתימינו. פרק זה מבוסס בעיקרו על עבודת גמר לתואר מוסמך שנכתבה בהדרכת פרופ' ד' טנא, ועל כך אני חייבת לו תודה. דברים בנושא זה אף השמעתי ביום העיון לרגל מלאת 60 לאוניברסיטה העברית ו־50 לחוג ללשון העברית, שהתקיים בו' בסיון תשמ"ה.

1 עייין למשל בולינגר, 1965, עמ' 567.

המערכת הפראזיולוגית)² הנבדלת ממערכת ההצטרפות החופשית. מערכת זו מעמידה כללי הצטרפות שונים, או בלשון הגנרטיביסטים 'הגבלות בחירה'³ (selection restrictions) שונות. לפיכך מן הדין לבחנה על-פי כלליה-היא, ולא על-פי סטיותיה מ'הגבלות הבחירה' של מערכת ההצטרפות החופשית. בספרה 'מלים וצירופיהן' חקרה ר' לנדאו את דרכי ההצה"מ שקדקודה פועל. ברם, ההצה"מ השמנית, שקדקודה שם או תואר, טרם זכתה לדיון מקיף בחקר הלשון העברית, ומן המעט שעלה בידי לבדוק ספק אם שפר חלקן של לשונות אחרות. לדאבוננו, אף אין בנמצא מילון עברי המוסר מידע ראוי לשמו על דרכי ההתקשרות בין מלים. המילון מתאר על-פי-הרוב מלה אחת באמצעות אחיותיה הנרדפות, אך אין הוא מציין את המגבלות הסמנטיות והתחביריות המונעות הצטרפותה למלים אחרות.

במאמר זה רצוני להציע דרך לתיאור מילוני, סמנטי ותחבירי של ההצה"מ. בתוך כך אדון בתופעות סמנטיות ותחביריות המעידות על אופן הרכבתה המיוחד. אדגים את דבריי בהצטרפות שקדקודה הסמנטי הוא תואר. המונח קדקוד ישמש מכאן ואילך בהוראתו הסמנטית (להבדיל מהקדקוד או הגרעין התחבירי, לענייננו: שם-העצם). הדוגמות שאציג להלן שייכות ברובן למשלב המשכילי הפורמאלי של לשון העיתונות העברית בתימניו. בגדר הדיון לא אתייחס להצה"מ במשלב האינטימי הנמוך (המכונה לעתים 'לשון הדיבור'), כגון: פרצוף חמוץ, מלים מופצצות, פנים עקומות, חשבון מנופח, מחיר מצחיק וכיו"ב. כמו כן לא אתייחס להצה"מ ה"חד-פעמית" מלשון הספרות, שהיא בבחינת סוגל סגנוני של כל יוצר. דוגמה ידועה⁴ להצטרפות מעין זו היא הצירוף העגנונאי 'פרופסור גמור' תמורת 'פרופסור מן המניין' (שירה, מהד' תשל"א, עמ' 9, 10 ובעוד מקומות).

1. ההצה"מ מהי?

ההצה"מ היא קולוקציה כמובן הצר.⁵ היא משתייכת למשפחת הצירופים הפראזיולוגיים, הכוללת ביטויים אידיומטיים ושאינם אידיומטיים. בצירופים אלה משמש הקדקוד באחת מתת-המשמעויות של הערך המילוני, והבחירה בתת-המשמעות המסוימת נקבעת על-ידי ההקשר המילולי השרירותי. הווי אומר, משמעותו של הקדקוד מתחווה רק דרך הצטרפותו לערכים אחרים. מגבלותיה הסמנטיות של הצטרפות זו

- 2 ראה להלן סעיף 1, ועיין למשל ויינרייך, 1969, עמ' 42, ובמהדורה העברית (1973), עמ' 139.
- 3 עיין חומסקי, 1965, עמ' 95 ואילך; הוא דן ב'הגבלות בחירה' מהיבט תחבירי, ואילו ליץ' (1981), עמ' 137-142) דן ב'הגבלות בחירה' מהיבט סמנטי.
- 4 על הדיון בצירוף זה ראה: י' קוטשר, הארץ, 11 ביוני 1971; מ' גושן-גוטשטיין, הארץ, 28 במאי 1971, 4 ביוני 1971, 11 ביוני 1971; ח' רבין, בתוך: H. H. Paper (ed.), *Languages & Texts*, Ann Arbor 1975, p. 171
- 5 התרגום המילולי של קולוקציה הוא 'לשים ביחד'. הכוונה להצטרפות הרגלית של ערך מילוני נתון עם סדרה של ערכים מילוניים אחרים בסדר קבוע. הגדרה זו העמיד פירת' (1957, עמ' 12), ולפיה הקולוקטיביות היא תכונה של כל פריט לקסיקאלי. לעניין השימוש במונח קולוקציה כמובן הצר (בניגוד לבלשנים מבית מדרשו של פירת') עיין למשל ליץ', 1981, עמ' 17; וכן לנדאו, 1981, עמ' 29-28.

אינן נובעות מתוכנו הרפנציאלי של הפריט (התלוי במציאות החוץ-לשונית) כי אם מן ההרגלים השרירותיים של השימוש בלשון. למשל: 'חלומות ורודים' לעומת *משאלות ורודות — הגבלה לשונית שרירותית; ואילו 'פרה חומה' לעומת *פרה ירוקה' — הגבלה רפנציאלית חוץ-לשונית.

2. מילון ההצה"מ — כיצד?

מטעמים תחביריים וסמנטיים רצוי להבדיל במילון מעין זה בין שלוש קטגוריות:
 א. הצ"מ שקדודה פועל — כגון: נחל + כשלוץ/אכזבה/הצלחה; החמץ + הזדמנות/אפשרות/שעת-כושר/סרט/פגישה וכיו"ב.
 ב. הצ"מ שקדודה שם-עצם — כגון: ירידה + חדה/תלולה; כאב + עז/חד/נוקב/חריף וכיו"ב. ובצירוף-סמיכות: שלל + צבעים/אורות/בדים/פרחים; צרות + אופקים/עין וכיו"ב.
 ג. הצ"מ שקדודה תואר — כגון: הוכחה/ראייה/עדות + חותכת; אוהד/חסיד/מעריך/אויב/שונא + מושבע. דוגמות נוספות יובאו להלן (ראה § 3).
 ובצירוף-סמיכות: חשוך + מרפא/ילדים; קר + רוח/מזג וכיו"ב.
 בנוסף לציין דרכי ההצטרפות, מן הראוי לציין את ההגבלות הסמנטיות המונעות הצטרפותו של הערך לערכים אחרים, וכמו-כן יש לציין את הגבלותיו התחביריות. בסוגייה זו ארחיב את הדיבור להלן. בראש כל ערך תבוא המשמעות המילולית כפשוטה, וביחס אליה נתחם את המשמעות הקולוקטיבית המוגבלת.

3. ארבעה ערכים מילוניים לדוגמה?

(1) חטוף

1. מי שנחטף, שבוי; חייל חטוף.

2. מהיר מאוד, חפוז: מבט/ראייה/הצצה/שיחה/דין/ארוחה/אכילה/שינה/ביקור + חטוף.

3. פתאומי: מיתה חטופה.

הגבלות:

— בהצה"מ מנועה העצמת התואר.

— בצירוף 'הצצה חטופה' מנועה האנטונימיה.

(2) טרופ

1. מעורב, מעורבב: ביצה טרופה, קלפים טרופים.

6 עשוי להיות תקין בנסיבות מסוימות, כגון: בדיווח על חלומות, באמנות בלתי-נטורליסטית וכיו"ב.

7 הקו המרוסק מציין הפרדה בין ההצטרפות החופשית להצה"מ (ההצטרפות המוגבלת). במקרים שבהם השמות המצטרפים אינם אחידים במין ובמספר, יובא הקדקוד בזכר יחיד. בכל מקום שמצוין בו הצה"מ, הכוונה להצטרפויות המוגבלות שבאותו הערך בלבד.

2. זמן מסוכסך, שעת חירום ופגעים: ימים/שעה/שנה + טרוף.
3. מבלבל, בלתי-רצוף: שינה טרופה. הרכב ש"ת: טרוף-שינה הגבלות:

- בהצה"מ מנועה העצמת התואר.
- המרת פריטי קבוצת-הבחירה מס' 2 בשמות אחרים המציינים זמן, כגון: זמן, עת, תקופה, חודש, שבוע וכיו"ב. — אינה שגורה.⁸
- הפיכת 'ימים טרופים' לצורת יחיד — מנועה.
- בהוראה מס' 2 אין להפוך את 'טרוף' לתואר נשואי.

(3) מושבע

1. שהשביעו אותו לדבר אמת או לנהוג לפי החוקה: צירי-הכנסת מושבעים.

-
2. תקיף, מוחלט, קיצוני: אוהד/חסיד/מעריך/אויב/שונא+מושבע. ובחיסור השמות לעיל: רווק/רומנטיקן/סוציאליסט וכיו"ב + מושבע. הגבלות:

- בהצה"מ מנועה העצמת התואר.
- בהוראה מס' 1 משמש 'מושבע' כתואר נשואי בלבד (להבדיל מהצה"מ).
- בהצה"מ אין להפוך את 'מושבע' לתואר נשואי.

(4) ניצח

1. הוראת הפועל: נחל מפלה, הוכרע.

-
2. מכריע, סופי: מפלה ניצחת.
 3. משכנע, שקשה לערער עליו: תשובה/טענה + ניצחת. הגבלות:

- המרת שמות-העצם בנרדפיהם, כגון: תבוסה/כשלון/הפסד תמורת 'מפלה', וכן 'מענה' תמורת 'תשובה', או 'טיעון' תמורת 'טענה' — אינה שגורה.
- התואר משמש בצורת היחידה בלבד; צורות מין ומספר אחרות — מנועות.
- בהצה"מ אין להפוך את 'ניצחת' לתואר נשואי.
- בהצה"מ מנועה העצמת התואר.

4. ההצה"מ מצד ההתניות הסמנטיות

כלליה של ההצטרפות החופשית מיוסדים על היחסים התחביריים-סמנטיים השיטתיים בין דרכי-הגזירה השונות של הערך, ומשום-כך רבה מידת הצפייות (predictability)

8. אני מעדיפה 'שגור' ו'בלתי-שגור' תחת 'מותר' ו'אסור'. שכן בהשוואה לניב יש בהצה"מ מידה לא מעטה של גמישות, לאמור במרוצת הזמן עשויות מגבלותיה להשתנות.

להיקרותן של הקטגוריות התחביריות והסמנטיות. לא כן ההצה"מ, שהתנהגותה מודרכת על-ידי הקרגלים השרירותיים של השימוש בלשון (ובנידון זה אין לשון אחת דומה לרעותה). הצטרפות זו מתנה היקרותן של לקסמות מסוימות ואוסרת המרתן בלקסמות בעלות תכונות תחביריות-סמנטיות דומות. פעמים היא מגבילה או מונעת הוספת פריטים (לענייננו: שמות-עצם) לקבוצת הבחירה, פעמים היא מגבילה או מונעת המרת הקדקוד (לענייננו: התואר) בערך אחר מאותו שדה סמנטי או אף מאותו גזרון, ופעמים היא מונעת הפכים או ניגודים (אנטונימים) של הקדקוד. נעיין עתה ביתר הרחבה בהגבלות אלה.

4.1 הגבלה בפריטי קבוצת הבחירה

קבוצת הבחירה של ההצה"מ, להבדיל מן ההצטרפות החופשית, מאופיינת במספר מצומצם של פריטים.⁹ צמצום זה הוא פועל יוצא מן ההגבלות הסמנטיות השרירותיות שמעמיד קדקוד ההצטרפות. שאמנם כך הוא ניתן בנקל להיווכח על-פי הערכים שהובאו לעיל (ראה § 3).

המכנה המשותף הסמנטי של פריטי קבוצת-הבחירה של הערך 'טרופ' (מס' 2 לעיל) בהוראה של שעת חירום ופגעים הוא, כאמור, זמן. אולם הסדרה הקולוקטיבית אינה סובלת הצטרפותם של שמות אחרים המציינים זמן, כגון: זמן, עת, תקופה, חודש, שבוע — ואף לא 'יום' (הגם 'שימים' כלולה בקבוצת הבחירה האמורה). הגבלה קרגלית שרירותית דומה מצויה ברשימת הפריטים של הערך 'ניצח' (מס' 4 לעיל): מפלה ניצחת — שגור;¹⁰ כשלוך/הפסד + ניצח — מנוע. הערך מצטרף רק לשמות-עצם ממין נקבה (גם ל'תשובה' ול'טענה'); עם זאת 'תבוסה ניצחת' — בלתי-שגור.

ויש שקבוצת הבחירה חד-איברית, כלומר מספר פריטיה אינו עולה על אחד. כגון: עני מרוד, עבד נרצע, שפחה חרופה, אוצר בלוס (בלוס?). הצטרפויות אלה מצטיינות בדרגת-כבילות רבה.

כללו של דבר, קבוצת הבחירה של ההצה"מ מצומצמת מבחינה מספרית וסמנטית, ורק היא מצטרפת דרך-קבע לערך המילוני הנתון, המשמש בה קדקוד.

4.2 הגבלה על המרת הקדקוד בערך סינונימי

לקביעותה של ההצה"מ תורמת אף ההגבלה על המרת הקדקוד בערך אחר הקרוב לו בתכונותיו הסמנטיות והמשטייך אף הוא למערכת הפראזיולוגית. דוגמות: אין להמיר 'ידידות אמיצה' ב'ידידות הדוקה' (אבל ניתן להמיר 'קשר אמיץ' ב'קשר הדוק'). אין להמיר 'מכות נמרצות' ב'מכות חריפות' (אבל 'התנגדות נמרצת' ניתן להמיר ב'התנגדות חריפה'). וכן אין להמיר 'שקר גס' ב'שקר בוטה' (אבל 'לשון גסה' ניתן להמיר ב'לשון בוטה'). ואפשר בדרך זו להוסיף ולמנות ערכים רבים אחרים. האמור לעיל מתייחס לחילופים הדדיים בין קדקוד מוגבל אחד לקדקוד מוגבל אחר,

9 לפי אייזנשטאט (1980, XLI), בהצה"מ ניתן להמיר רכיב אחד בעשרה עד שנים-עשר רכיבים אחרים השייכים לאותה פרדיגמה. אבל, לדעתי, אין לקבוע מסמרות בנידון.

10 לעניין 'שגור' ו'בלתי-שגור', ראה הערה 8 לעיל.

אך אינו מתייחס להמרת ערך מהמערכת הפראזיולוגית בערך אחר מהמערכת החופשית.¹¹ כגון: ימים טרופים/ימים קשים; מיתה חטופה/מיתה פתאומית; ניצול משוער/ניצול נורא; נצחון מוחץ/נצחון גדול מאוד; מכות נמרצות/מכות חזקות, וכיו"ב. חילופים מעין אלה מותרים, אולם קיים הבדל ביניהם: בתואר המוגבל משוקע רכיב של עצמה המלווה בעומס ריגושי. הווי אומר: ביחס להצטרפות החופשית, ההצה"מ "מסומנת" מבחינת המשמעות הנלווית הריגושית (affective connotation).

4.3 הגבלה על המרת הקדקוד בגורונותיו

לעתים מתייחדת דרך ההצטרפות לגורון אחד של הערך הנתון (הקדקוד) או אף למימוש מורפולוגי אחד מתוך הפרדיגמה, כגון: צורת יחיד ולא רבים; נקבה ולא זכר; יידוע ולא סיתום. בסוגיית ההתניות התחביריות של ההצה"מ נדון בסעיף הבא (5 §). נעיין עתה בסוגיית הקולוקציה של הגזרון. לצורך זה נעמיד צמד 'נרדפים משקליים' (שיש ביניהם קשר אטימולוגי, בניגוד ל'נרדפים לקסיקאליים')¹² זה כנגד זה:

חרוץ-נחרץ

כשלוך+חרוץ; תשובה/עמדה/דעה/החלטה/דברים/מלים/הוכחה/תקיפות/מאבק+נחרץ.

שני התארים גזורים מהשורש חר"ץ שהוראתו הגרודה (אחת מהוראותיו, הערך ההומונימי): גזר, פסק (חרץ דין). אלא שביחס לפועל חל בהם בידול משמעות: חרוץ התייחד להוראה של 'סופי', ונחרץ – להוראה של 'חד-משמעי'.

רועש-מרעיש

צבע/בגד + רועש; ידיעה/בשורה/חדשות/גילוי/תגלית + מרעיש. אף בשני תארים אלה חל בידול-משמעות בהשוואה לשימושיהם הפועליים: רועש התייחד להוראה של 'עז, בולט לעין', ומרעיש – להוראה של 'מרגש, סנסציוני'.

זוהר-מזהיר

ימים/תקופה/אופנה/אשה + זוהר; סיכויים/משחק/נצחון/עתיד/ביצוע/מבצע + מזהיר.

זוהר התייחד להוראה של 'מלא הוד והדר', ומזהיר – להוראה של 'מצוין, נפלא'. משמע, אין הכרח שתהיה זהות בין הקולוקציות של גזרונות-הערך.¹³ חוסר-זהות זה מעיד אף הוא על קביעותה המורפו-סמנטית של ההצה"מ.

4.4 הגבלת האנטונימיה

לכל מלה בלשון מצויה מלה מנוגדת בתודעת הדובר – זו הסברה המקובלת.¹⁴ אולם

11 לבר מערכים שהם חלק מניב. לרוגמה: מרה שחורה (פלני נחקף במרה שחורה).

12 עיין פרץ, 'מלים נרדפות', ספר הזכרון ליאיר כ"ץ, חיפה תשכ"ה, עמ' 84.

13 קביעה זו סותרת את טענתו של פלמר (1976, עמ' 101). פלמר, המסתמך על פירת' והאלידי, סבור כי הקולוקציה אינה קיימת בגבולות לקסמות מסוימות בלבד אלא מתייחסת לכל המלים הנגזרות (scatters). ואולם במהדורה השנייה של ספרו (1981) אין הוא מזכיר עניין זה.

14 עיין למשל לאינס, 1977, עמ' 270.

עיון מדוקדק במספר תארים המשמשים קדקוד ההצה"מ מלמד, שיש דרכי הצטרפות, שאינן נשמעות לכלל זה. נבחן לדוגמה את ההצטרפות 'הצצה חטופה': המרת הקדקוד 'חטוף' באנטונים 'מושך' תיצור צירוף פרדוקסאלי (*הצצה ממושכת). האנטונימיא חסומה אף בהרכבים (compositum)¹⁵ מסוג 'תלמיד-חכם' ובצירופים אדברביאליים מסוג 'בקיזור נמרץ'.

חסימה זו טעמה כפול:

א. ספיגת תכונת מן הקשר, דהיינו משם-העצם. תופעה זו קיימת בצירופים סמי-טאולוגיים. בצירופים אלה גולשת תכונת משם-העצם אל שם-התואר. הווי אומר: התואר חוזר על אחת מתכונותיו של השם. בצירוף 'הצצה חטופה' גלשה התכונת 'מהיר' מהשם 'הצצה' אל התואר 'חטופה'. הצירוף האנטונימי 'הצצה ממושכת' מנוע, שכן הוא יוצר סתירה בין רכיבי-השם לרכיבי-התואר. הוא הדין בצירופים סמי-טאולוגיים כגון: עלבון צורב ≠ *עלבון נעים, אסון כבד ≠ *אסון קל, כוז קר ≠ *כוז חם, שקר גס ≠ *שקר עדין, וכיו"ב.

ב. דרגה גבוהה של קביעות קולוקטיבית. בקביעות מעין זו מצטיינות ההצטרפויות החד-איבריות, כגון: עני מרוד, אוצר בלום, עבד נרצע וכיו"ב; והצירופים האדברביאליים הקבועים, כגון: בקיזור נמרץ, בסדר גמור, בדם קר וכיו"ב. הצטרפויות אלה כבילותן רבה. העמדתן בצורה אנטונימית מפקיעה אותן מהקשרן הקולוקטיבי ומבטלת בכך את כבילותן.

העולה מדברינו: ההגבלות הסמנטיות המונעות או אוסרות הצטרפותן של לקסמות מסוימות אל הקדקוד אחוזות במערכת המיוחדת של חוקי-ההצטרפות, ואלה נקבעים על-ידי הקרגלים השרירותיים של השימוש בלשון. לשון אחר: ההגבלות הסמנטיות הן פועל יוצא מן הקשר השרירותי.

5. ההצה"מ מצד ההתניות התחביריות

משמעותו של הערך הקולוקטיבי (הקדקוד) מתחוררת, כאמור, רק באמצעות הקשר, דהיינו רק מתוך ההצטרפות הקולוקטיבית. אך הקשר — האם הוא גם קובע את התנהגותה התחבירית של ההצה"מ? וההגבלות הסמנטיות הקשורות — האם קיימת התאמה בינן לבין ההגבלות התחביריות המצויות אף הן בהצה"מ? על מנת להשיב על שאלות אלה עלינו לבחון אחדות מן ההגבלות התחביריות.

5.1 הגבלת תואר נשואי

אחד הליקויים הבולטים בהצה"מ בין התואר לשם הוא האיסור על טרנספורמציה מתואר לוואי לתואר נשואי. לדוגמה:
 מעריך מושבע — המעריך (הוא) מושבע.
 שיטה עיוורת — *השיטה (היא) עיוורת.

15 הכוונה לצירוף-מלים (שאינו יוצר משפט), שנתמזגו בו שני יסודות מושגיים למושג אחד. עיין למשל קדרי, תשכ"ה, עמ' קנט; רוזן, תשכ"ז, עמ' 177-188; ניר, תשל"ח, עמ' 230-236.

התארים הלוואיים 'מושבע' ו'עיוור' משמשים בתת-המשמעות הבלתי-מילולית, כלומר נושאים את הרכיבים [-אנוש] או [-מוחש]. הפיכתם לתארים נושאים מחזירה אותם למשמעותם המילולית האקטיבית. בהצטרפות 'המעריך' (הוא) מושבע' התוצאה היא שינוי משמעות (כגון: מושבע לומר את האמת), ובהצטרפות *'השיטה' (היא) עיוורת' סולקה המטאפוריקה ונוצרה אנומליה סמנטית.

ברם, אין איסור להציב את התואר המוגבל בעמדת נשוא במבנה של 'משפט משוואה ממיינת מפורשת' (כלומר: שע"צ + הוא + שע"צ + ש"ת).¹⁶ בתבנית זו יש חזרה על שם-העצם באיבר הנשוא, והדיקותו של הצירוף הקולוקטיבי המוגבל אינה נפגמת. לדוגמה: המעריך הוא מעריך מושבע; השיטה היא שיטה עיוורת.

משמע, הגבלת תואר נושאי היא ליקוי שאינו משוקע במורפמה הנתונה (כלומר בתואר). ההקשר הקולוקטיבי הוא שמתנה התנהגות תחבירית זו. כאשר משנים את המבנה התחבירי פוגעים באופן הרכבתה של ההצטרפות.

אופן הרכבתה של ההצה"מ בין התואר לשם — מאי משמע? נבחן לדוגמה את הצירוף 'מעריך מושבע': התואר הלוואי 'מושבע', בהוראה של מעריך גמור או קנאי, אינו מתאר את העצם (הרפרנט) — האדם המעריך, כי אם את המושג היסודי שלו (הרפרנט) — הערצה. כנגד זאת מתאר התואר הנשוא את בעל התכונה (הרפרנט), כגון: המעריך (הוא) מושבע. כלומר: התואר הלוואי מתאר את אחד המרכיבים של שם-העצם, והתואר הנשוא — את כל מרכיבי שם-העצם. אופן ההרכבה של התואר הלוואי שונה אפוא מאופן הרכבתו של התואר הנשוא.¹⁷ התואר הלוואי (המנוע מטרנספורמציה פרדיקטיבית) שכיח ברבות מן ההצטרפויות המוגבלות. להלן דוגמות נוספות של הצטרפויות מוגבלות שאין להפוך בהן את התואר הלוואי לתואר נושאי: עני מרוד, גוי גמור, חולה אנוש, שכל ישר, תעשייה כבדה, הולך בטל, עניינים שוטפים ועוד. אף התארים הלוואיים החופשיים הם עניין לסוגייה שאנו עומדים בה. למשל: מנצח בטוח — התואר הלוואי מתאר את הנצחון (הרפרנט) ואילו התואר הנשוא את האדם המנצח (הרפרנט). הגבלת תואר נושאי קיימת בהצטרפויות חופשיות רבות, כגון: צד ימין, סיבה עיקרית, חשיבות עליונה, דירה קודמת וכיו"ב.

נראה אפוא שהליקוי הטרנספורמציוני קשור ביחודה הסמנטי של ההצה"מ, אולם אינו מאפיין כלעדי שלה.

16 עיין רובינשטיין, תשכ"ט, עמ' 80–84, 142–144. בנידון זה הוא כותב: 'השימוש בתבנית השלמה המפורשת או בתבנית הבלתי מפורשת נתון לעתים לבחירה סגנונית. בחירה זו מוגבלת פה ושם על ידי תנאים שונים. הבחירה מושפעת גם על ידי טיפוס המגדיר המלווה את N באיבר הנשוא (שם, עמ' 80). רובינשטיין אינו מגדיר במפורש את התנאים השונים ואת טיפוס המגדיר (התואר) המלווה את השם באיבר הנשוא, אולם מדוגמתיו עולה כי ההצה"מ היא בין התנאים הללו.

17 על-כן אין התואר הנשוא יכול לשמש מקור נאמן לריבים מן התארים הלוואיים המוגבלים. טענה זו אינה עולה בקנה אחד עם התפיסה הגנרטיבית בדבר המוצא הפרדיקטיבי של כל התארים הלוואיים. לעניין התפיסה הגנרטיבית עיין למשל: חומסקי, 1957, עמ' 72; ליז, 1960, עמ' 16; סאקס, 1974, עמ' 111–131. לעניין הגישה השוללת את היותו של המקור הפרדיקטיבי המקור הבלעדי לכל התארים, עיין למשל: וינטר, 1965, עמ' 484–489; בולינג'ר, 1967, עמ' 555–573. לעניין אופן ההרכבה של התואר הלוואי עיין בולינג'ר, כנ"ל; רוזן, תשכ"ז, עמ' 76–93.

5.2 הגבלת ההעצמה

אולם לא זו בלבד שהתואר המוגבל אינו נתון לטרנספורמציה פרדיקטיבית, במקרים רבים הוא גם אינו נתון להעצמה (נומינליזציה). דוגמות:

קשר אמיץ — *אומץ הקשר.

הסבר צולע — *צליעת הסבר.

עונה בוערת — *בעירת העונה.

בהצטרפויות מוגבלות מעטות אפשרית ההעצמה, אלא שקיימים ליקויים תחביריים אחרים, כגון: הגבלת סמיכות פרודה וסמיכות כפולה. דוגמות:

שכל חריף — חריפות השכל/*החריפות של השכל/*חריפותו של השכל.

דעה צלולה — צלילות הדעת/*הצלילות של הדעת/*צלילותה של הדעת.

קומה זקופה — זקיפות הקומה/*הזקיפות של הקומה/*זקיפותה של הקומה.

אף הגבלה זו מצויה בהצטרפויות חופשיות שאין בהן ייחוד סמנטי.¹⁸ גם הצטרפויות אלה מכילות תארים שהם לוואיים בלבד, כגון: צד ימין (*ימינות הצד), סיבה עיקרית (*עיקריות הסיבה), חשיבות עליונה (*עליונות החשיבות) וכיו"ב.

5.3 הגבלת ערך היתרון וההפלגה

האפשרות לקיים בתואר את ערך-השוואה בשלוש דרגות — היסוד (או הדמיון), היתרון

וההפלגה — היא מן התכונות הבולטות שנוהגים לציין כדי לייחד את התואר מן השם.¹⁹ ברם, ברכות מן ההצטרפויות המוגבלות מנועה הרחבה מעין זו, בין באמצעות

יותר/ביותר, בין באמצעות תיאורים מגבירים, כגון: מאוד, למדי, די, כל-כך, כה וכיו"ב. דוגמות: גוי גמור — *הגוי גמור יותר, *הגוי הגמור ביותר. הצצה חטופה — *ההצצה

חטופה יותר, *ההצצה החטופה ביותר. הוכחות חותכות — *ההוכחות כל-כך חותכות. מעריך מושבע — *המעריך מושבע למדי. רווח נקי — *הרווח נקי מאוד.

ראוי לציין כי כאשר אכן אפשרית תצורת ערך היתרון וההפלגה, הרי היא מתייחסת לצירוף כולו (כשהוא נתון בהקשרו המלא) ולא לתואר בלבד. דוגמות:

*הרווח נקי יותר; אבל: מעיסקה \times יש רווח נקי יותר מאשר מעיסקה Y.

*המעריך מושבע יותר; אבל: דן אוהב את X, אך הוא מעריך מושבע יותר של Y.

בסוגייה זו דומים התארים המוגבלים לתארים החופשיים הבלתי-השוואתיים (שאינם לקיים בהם ערך השוואה, היתרון וההפלגה)²⁰ גזורי-השם בעלי סימות -י, כגון: שיחה טלפונית, צוות רפואי וכיו"ב. תארים בלתי-השוואתיים אלה לעולם לוואיים הם.

5.4 הגבלה על הפרדת הצירוף

התנהגותה התחבירית של ההצעה"מ בין התואר לבין השם דומה להתנהגותה התחבירית של ההצטרפות החופשית בין התואר הבלתי-השוואתי לבין השם גם באיסור על הרחבת הצירוף (affixation), כגון על-ידי הצבת תואר בין איברי הצירוף. דוגמות:

18 עיין לייקוף, 1970, עמ' 83-84.

19 עיין למשל: בן-אשר, תשל"ב, עמ' 91; ברי, תשל"ח, עמ' 253; וכן אצל רבים אחרים.

20 על התנהגותו של התואר הלוואי הבלתי-השוואתי (בהצטרפות החופשית) כבר עמד רוזן (1967, עמ' 92).

*שיטה חדשה עיוורת; אבל: שיטה עיוורת חדשה — תקין.
 *מידות נדירות תרומיות; אבל: מידות תרומיות נדירות — תקין.
 *מעריך מוזר מושבע; אבל: מעריך מושבע מוזר — תקין.
 הוא הדין בהצטרפות החופשית בין התואר הבלתי-השוואתי לבין השם. דוגמות:
 *מלחמה מסוכנת גרעינית; אבל: מלחמה גרעינית מסוכנת — תקין.
 *פעילות חשובה ציבורית; אבל: פעילות ציבורית חשובה — תקין.
 הצבת שמות-עצם בין איברי הצירוף אף היא מנועה. דוגמות:
 *מידות-מנהיג תרומיות; אבל: מידות תרומיות של מנהיג — תקין.
 *נצחון-מפלגה מוחץ; אבל: נצחון מוחץ של מפלגה — תקין.
 ברם, למרות האמור לעיל מותר להציב תואר גזור-שם (דנומינטיבי) המסתיים בצורן -י בין איברי ההצה"מ, כגון: בירור מילולי נוקב, ויכוח ציבורי סוער, הוכחות מדעיות חותכות. לדעתי, שניים הם הגורמים להיווצרותו של טיפוס זה:
 א. מבחינה סמנטית, התואר גזור-השם בלתי-ערכי (או: ערכיותו אינה ניתנת לדירוג) ואף נעדר כל משמעות נלווית. ביחס לתואר המוגבל מעמדו הסמנטי נייטרלי. הווי אומר: אין הוא מתערב בתפקידיו הסמנטיים של התואר המוגבל (לאייך, להגביר).
 ב. מבחינה תחבירית, התנהגותו דומה לזו של התואר המוגבל. אף הוא מנוע מטרנספורמציה פרדיקטיבית ומהרחבות מסוג ערך היתרון וההפלגה. קרבה תחבירית זו ביניהם היא שמאפשרת היווצרות טיפוס מורחב זה של ההצה"מ.
 האיסור להרחיב את ההצה"מ על-ידי הפרדה בין איבריה מקורו בכבילות הסמנטית והתחבירית של הצירוף. בסוגייה זו דומה דינה של ההצה"מ הנידונה לזה של הרכבים למיניהם, כגון: גן-חיות, קופת-חולים, עט נובע, זוג צעיר (מבחינת הסטאטוס ולא הגיל) ואחרים.

ההגבלה על הרחבת הצירוף בין באמצעות הוספת מבנה (כגון ערך היתרון וההפלגה) בין באמצעות הפרדת המבנה (על-ידי הוספת תואר או שם בין איברי-הצירוף) אחוזה בשתי ההגבלות שצוינו לעיל: הגבלת תואר נשואי והגבלת ההעצמה. הווי אומר: יש לסמן את התואר המוגבל כתואר לוואי בלבד, שאינו נתון לטרנספורמציות ולהרחבות המותרות בהצטרפויות אחרות בין התואר לשם.

5.5 הגבלות תחביריות הקשריות אחרות

אפשר למנות עוד לקויות תחביריות הנובעות מן ההקשר הקולוקטיבי. אזכיר להלן שתיים:

א. ליקוי ביחסי יידוע-סיתום. לאמור: אין להמיר הצ"מ מיודעת בהצטרפות בלתי-מיודעת. המרה מעין זו תבטל את הייחוד ההקשרי, כלומר את המשמעות הקולוקטיבית. דוגמות:

הטיפה המרה (כינוי לייך) לעומת טיפה מרה. השכל הישר לעומת *שכל ישר. השעות הקטנות (של הלילה) לעומת *שעות קטנות. ובקצת מהם קיים ליקוי ביחסי סיתום-יידוע. ליקוי זה נפוץ בעיקר בצירופים כבולים אדרבאליים. כגון: בסדר גמור, בקיצור נמרץ, בלב שלם, במצח נחושה וכיו"ב.

ב. ליקוי ביחסי יחיד-רבים. לאמור: תצורה חופשית של יחיד או רבים — מוגבלת.

תצורת־רבים חסומה בהצטרפויות שדרגת־כבילותן רבה. דוגמות: שם טוב (מוניטיין), שוק שחור, כסף קטן, מרה שחורה, דעה צלולה, הטיפה המרה וכיו"ב. ויש שתת־המשמעות הקולוקטיבית מתייחסת לצורת־רבים, כלומר — צורת־יחיד חסומה. דוגמות: השעות הקטנות (של הלילה), ימים טרופים, מידות תרומיות, בקווים גסים (בצורה כללית, סכמאטית).

נוכל אפוא לסכם: ההתניות התחביריות שתת־המשמעות הקולוקטיבית קשורה בהן, אינן מסוג הקטגוריות התחביריות החזויות מראש, שכן הן תלויות בהקשר השרירותי ולא במורפמה הנתונה. תפרוסת הליקויים התחביריים אינה אחידה. יש צירופים הלוקים בטרנספורמציה אחת ולא באחרת, ויש המוגבלים מבחינה סמנטית יותר משהם מוגבלים מבחינה תחבירית. אולם לא מצאתי אף לא הצ"מ אחת שלא היה בה ליקוי תחבירי כלשהו.

6. אחרית דבר

שניים היו ענייניו של חיבור זה:

א. ללמד שההצה"מ היא מערכת לשונית בעלת ארגון וחוקיות משלה. ניסיתי להתחקות אחר מספר כללי־הצטרפות על־מנת להוכיח כי ייחודה הסמנטי של ההצה"מ נובע מן ההקשר הטקסטואלי ולא מן המציאות החוץ־לשונית. מטרת הדיון בהתנהגותה התחבירית של ההצה"מ היתה ללמד על אופן הרכבתה ולהצביע על הקשר שבין ההתנהגות התחבירית לבין הייחוד הסמנטי ההקשרי.

ב. להציע דרך לתיאור מילוני, סמנטי ותחבירי של ההצה"מ בין התואר לבין השם. כתיבת מילון ההצה"מ היא בעיניי צורך השעה. נחיצותו רבה ללומד הלשון ולחוקר הלשון. עם זאת אין להתעלם ממספר קשיים. קבוצת־הבחירה הקולוקטיביות אינן יציבות; הן נמצאות בתנועה מתמדת של התרחבות, בהתאם למנהגי־הלשון המשתנים חליפות לבקרים. כגון: אם לפני שנים אחדות היתה קבוצת־הבחירה של 'עתק' חד־איברית (הון עתק), הרי היום נוסף לה 'סכום עתק', וברבים בצורת־הסמיכות 'סכומי עתק'. הווי אומר: יש סכנה שמילון ההצה"מ יתיישן כעבור זמן קצר. אולם עיקר הקושי שכותב מילון מעין זה ניצב בפניו הוא לקבוע מהו הסטנדרד, כלומר מהן ההצטרפויות ההרגליות המקובלות שראוי להביאן במילון.

רשימת החיבורים שנזכרו במאמר

אייזנשטאט, 1980 = א' אייזנשטאט, 'קולוקאציות מוגבלות באנגלית בת־ימינו וברוסית', בלשנות שימושית 2 (תש"ם) [המאמר באנגלית].

בולינג'ר, 1965 = D. C. Bolinger 'The Atomization of Meaning', *Language* 41 (1965), pp. 555-573

בולינג'ר, 1967 = idem, 'Adjectives in English: Attribution and Predication', *Lingua* 18 (1967), pp. 1-34

- בן-אשר, תשל"ב = מ' בן-אשר, עיונים בתחביר העברית החדשה, אונ' חיפה תשל"ב.
 ברי, תשל"ח = נ' ברי, 'שם תואר מועצם ושם תואר מותאר בעברית חדשה דיבורית', לשוננו מב
 (תשל"ח), עמ' 252-272.
 ברי, תשל"ט = הנ"ל, 'הרכבים מכח ההטעמה, דברים טובים', לשוננו לעם, ל, ב (תשל"ט),
 עמ' 41-54.
- M. A. K. Halliday, 'Lexis as a Linguistic Level', in: C.A. Bazell, J.C. Catford = 1966
 et al (eds.), *In Memory of J. R. Firth*, Longmans 1966
- וינטר, W. Winter, 'Transforms without Kernels', *Language* 41 (1965), pp. 484-489 = 1965
- ויינרייך, U. Weinreich, 'Problems in the Analysis of Idioms', in: J. Puhvel = 1969
 (ed.), *Substance and Structure of Language*, Univ. of California Press 1969
 בתרגום עברי של ג' טורי: 'בעיות בניתוח אידיומים', הספרות ד (ינואר 1973).
- חומסקי, N. A. Chomsky, *Syntactic Structures*, The Hague 1957 = 1957
 חומסקי, idem, *Aspects of the Theory of Syntax*, Cambridge Mass. 1965 = 1965
 לאיינס, J. Lyons, *Semantics*, Oxford 1977 = 1977
- ליז, R. B. Lees, *The Grammar of English Nominalizations*, Bloomington 1960 = 1960
 ליץ, G. Leech, *Semantics²*, Pelican 1981 = 1981
- לייקוף, G. Lakoff, *Irregularity in Syntax*, Holt Rinehart & Winston 1970 = 1970
 ניר, תשל"ח = ר' ניר, סמנטיקה של העברית החדשה, הוצ' עמיחי תשל"ח.
- סאסקס, R. Sussex, 'The Deep Structure of Adjectives in Noun Phrases', *Journal of* = 1974
Linguistics 10 (1974), pp. 111-131
- פירת', J. R. Firth, 'A Synopsis of Linguistic Theory', *Studies in Linguistic* = 1957
Analysis, Blackwell 1957
- פלמר, F. R. Palmer, *Semantics²*, Cambridge Univ. Press 1981 = 1981
 (מהדורה ראשונה: 1976)
- קדרי, תשכ"ה = מ"צ קדרי, 'על הרכבי שמות תואר בעברית של ימינו', לשוננו לעם קנט-קס
 (תשכ"ה), עמ' 206-591.
- רובינשטיין, תשכ"ט = א' רובינשטיין, המשפט השמני בעברית של ימינו, הקיבוץ המאוחד ואונ'
 תל-אביב תשכ"ט.
- רוזן, תשכ"ז = ח' רוזן, עברית טובה, קרית-ספר תשכ"ז.